

Карнаух Богдан Петрович,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права № 1,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: karnaukh.bogdan@gmail.com
ORCID 0000-0003-1968-3051

doi: 10.21564/2414–990x.138.108137
УДК 347.551

БЕЗПІДСТАВНЕ ЗБАГАЧЕННЯ У ПРАВІ ДАВНЬОГО РИМУ

Досліджено зобов'язання, що виникають із набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, у праві Давнього Риму. Установлено, що зобов'язання із безпідставного збагачення не становило собою єдиного генерального правовідношення, а радше було лише узагальненою назвою декількох окремих випадків, у яких набуття майна вважалося безпідставним. Детально з'ясовано особливості кожного з таких випадків: підстави виникнення, предмет, зміст та відповідальність сторін.

Ключові слова: кондиція; кондикційне зобов'язання; безпідставне збагачення; квазі-контракти; зобов'язання.

Карнаух Б. П., кандидат юридических наук, ассистент кафедры гражданского права № 1, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: karnaukh.bogdan@gmail.com ; ORCID 0000-0003-1968-3051

Неосновательное обогащение в праве Древнего Рима

Исследуются обязательства, возникающие из приобретения или сбережения имущества без достаточного правового основания, в праве Древнего Рима. Установлено, что обязательство из неосновательного обогащения не представляло собой единого генерального правоотношения, а скорее являлось лишь обобщенным названием нескольких отдельных случаев, в которых приобретение имущества казалось бесосновательным. Подробно выясняются особенности каждого из таких случаев: основания возникновения, предмет, содержание и ответственность сторон.

Ключевые слова: кондиция; кондикционное обязательство; неосновательное обогащение; квазиконтракты; обязательства.

Постановка проблеми. Сучасне приватне право країн континентально-європейської правової сім'ї багатьма своїми поняттями й конструкціями завдячує доробку давньоримських юристів. Однією з таких питома давньоримських конструкцій, яка знайшла втілення у більшості сучасних європейських цивільних

кодексів, є конструкція зобов'язання із безпідставного збагачення (англ. «*unjust enrichment*»). Як зауважував Дж. Томас (J. A. C. Thomas), кондикційні позови із безпідставного збагачення становлять «одне із найбільш визначних і важливих досягнень» римської юриспруденції [1, с. 326]. Поряд з цим слід зауважити, що зобов'язання із безпідставного збагачення належать до тих інститутів, які були розроблені римськими правниками досить розлого і докладно, через що в першоджерелах (Інституціях Гая, Дигестах, Інституціях і Кодексі Юстиніана) є чималий масив матеріалу з цього питання.

Аналіз останніх досліджень. Історія наукових досліджень інституту безпідставного збагачення починається від самого його зародження у Давньому Римі і безперервно триває до наших днів. Тож навіть короткий огляд літератури з цього приводу видається задачею нездійсненною у межах однієї статті. Разом з тим є низка авторів, чії роботи є особливо знаковими й корисними для розуміння ідей давніх римлян щодо безпідставного збагачення. Серед таких авторів: Ю. Барон (Yu. Baron) [2, с. 704–714], Б. Віндшейд (Bernhard Windscheid) [3, с. 416–439], Г. Дербург (Heinrich Dernburg) [4, с. 356–370], Р. Цимерман (Reinhard Zimmermann) [5, с. 834–901], К. Цвайгерт (Konrad Zweigert) і Г. Кьотц (Hein Kötz) [6, с. 284–359] та ін. Серед сучасних українських досліджень необхідно відзначити дисертацію Г. В. Пучкової (H. V. Puchkova) «Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, за римським приватним правом та їх рецепція у цивільному праві України» (2007 р.) [7]. Тим не менше, як видається, тематика зобов'язань із безпідставного збагачення не є вичерпаною, і давньоримська правнича спадщина ще таїть у собі чимало непомічених положень та ідей, які належить висвітлити й обміркувати сучасному цивілісту.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати систематику зобов'язань із безпідставного збагачення, як її вибудувала давньоримська юриспруденція, а також визначити підстави виникнення, предмет та зміст кожного з різновидів зобов'язань, що виникали із факту безпідставного збагачення однієї особи за рахунок іншої.

Виклад основного матеріалу. У Дигестах читаємо: «За самою природою речей справедливо, щоб ніхто не збагачувався на шкоду іншому» (Dig. 12.6.14; 50.17.206). Проте ця сентенція Помпонія є занадто загальною. Насправді, в житті часто й густо одна особа примножує свій добробут за рахунок майна іншої – і такі випадки санкціонуються правом і справедливістю. Приміром, хтось отримує чужу річ у власність безкоштовно – як дарунок, або безоплатно дістає чужу річ у позичку, або здобуває право користування чужою річчю (сервітут) тощо. У всіх зазначених випадках майно однієї особи збільшується за рахунок зменшення майна іншої. Однак усі ці випадки не викликають почуття несправедливості, оскільки майно переходить до набувача не просто так, а за наявності відповідної правової підстави (як-то: договір дарування, договір позички, заповіт, судові рішення тощо).

Таким чином, несправедливим є не саме по собі збагачення однієї особи за рахунок іншої, а таке збагачення однієї особи за рахунок іншої, яке відбувається

без належної до того правової підстави. Тож більш точним є вислів Марціана, котрий писав, що «згідно з правом народів можна вимагати річ судом від того, хто володіє нею *не на законній підставі (qui non ex iusta causa possident)*» (Dig. 25.2.25).

Безпідставне збагачення, отже, суперечить справедливості. Якщо ж воно уже відбулося, то з цього факту виникає особливе зобов'язання, змістом якого є обов'язок того, хто збагатився, повернути усе, що він безпідставно набув, тому, кому це по праву належить. Це зобов'язання отримало назву «зобов'язання з безпідставного збагачення» (інколи його також називають «кондикційним» за назвою давньоримського позову *condictio*). У римському праві його було віднесено до класу зобов'язань, що виникали ніби з контрактів (*quasi ex contractu*). За своїм змістом це зобов'язання нагадує зобов'язання із реального контракту, – договору позики, адже той, хто збагатився без підстави, зобов'язаний повернути одержане, так само, як і позичальник, і так само, як і в реальному договорі позики, зобов'язання виникає тут із факту переходу майна від однієї особи до іншої. Хоча, ясна річ, ключова відмінність полягає у тому, що в позикових відносинах майно передається позичальникові на підставі домовленості, тоді як в основі квазіконтрактного зобов'язання лежить факт переходу майна без належної до того підстави. Ось як пояснено подібність між безпідставним збагаченням і позикою в Інституціях Юстиніана: «Особа, яка одержала не належний їй борг, очевидно, є зобов'язаною ніби із контракту (*quasi ex contractu*). Уважати такого боржника зобов'язаним із контракту було б украй помилково; суворо додержуючись логіки, ми можемо сказати, що борг у цьому випадку виник радше із бажання припинити зобов'язання, аніж породити його. Кожен платник розглядається як особа, яка прагне розірвати угоду, а не укласти її. Проте особа, яка прийняла платіж, зобов'язується так, наче із позики, і тому несе відповідальність за кондикційним позовом» (Inst. 3.27.6).

Отже, для того, аби виникло зазначене квазіконтрактне зобов'язання, необхідні дві умови: а) збагачення та б) відсутність правової підстави для такого збагачення.

Збагачення. Збагачення означає, що майно однієї особи примножується внаслідок применшення майна іншої. При цьому збагачення може виявлятися або у збільшенні активів (коли особа, наприклад, безпідставно набуває якусь річ у власність), або у зменшенні пасивів (коли особа безпідставно звільняється від боргу). Іншими словами, збагаченням є збільшення майна або не-зменшення майна у випадках, коли зменшення повинно було б мати місце. Окремо слід сказати про обтяження: так, якщо із права, яке належить особі, безпідставно знімаються різного роду обтяження, то це також має розцінюватися як збагачення. У першоджерелах можна знайти такі приклади збагачення:

- особа набуває право власності на чужу річ;
- особа одержує володіння чужою річчю;
- особа набуває речове право на чужу річ;
- особа набуває зобов'язальне право вимоги;

- право власності, яке належить особі, звільняється від сервітуту;
- особа звільняється від боргу;
- особа заощаджує кошти, безоплатно користуючись чужим майном (наприклад, проживаючи в чужому будинку);
- особа заощаджує кошти, безоплатно приймаючи на свою користь послуги чи роботи тощо.

Безпідставність. З одного боку, можна сказати, що «безпідставність» – це категорія заперечна: вона вживається, щоб позначити відсутність правової підстави збагачення. З такої точки зору, і визначення безпідставності мало б бути заперечним. Так, існує широкий «каталог» різноманітних правових підстав примноження майна (договір, заповіт, легат, набувальна давність і т. д.). За таких умов безпідставність означає не що інше, як те, що в конкретно взятому випадку збагачення особи не опирається на жодну із наявних у «каталозі» підстав. Іншими словами, безпідставність – це відсутність правової підстави і крапка.

Однак давньоримська юридична наука із властивою їй казуїстичністю пішла іншим шляхом, і поняття безпідставності було визначено через прямий перелік: римські правники назвали ті конкретні випадки, у яких збагачення слід було вважати безпідставним. Цих випадків було чотири (відповідно до чого було й чотири кондикційних позови):

- 1) збагачення через помилкову сплату неіснуючого боргу (*condictio indebiti*)¹;
- 2) збагачення внаслідок дій, що були вчинені через припущення майбутніх обставин, які насправді не настали (*condictio causa data causa non secuta*, або *condictio ob causam datorum*)²;
- 3) збагачення через ганебну підставу (*condictio ob turpem causam*)³;
- 4) збагачення через незаконну підставу (*condictio ob iniustam causam*)⁴.

Разом з тим, практика показала, що далеко не всі випадки безпідставного збагачення можуть бути віднесені до однієї з чотирьох названих категорій. Зважаючи на це, за залишковим принципом було сформульовано ще одну – п'яту – категорію, яка отримала назву «збагачення без підстави» (*sine causa*)⁵. При цьому, звісно, малося на увазі «усі інші випадки збагачення без підстави», оскільки перші чотири категорії так само становлять собою приклади збагачення «без підстави». Отож, слід підкрелити, що вислів збагачення «без підстави» (*sine causa*) мав два значення: з одного боку, його використовували як родову категорію, що охоплювала собою абсолютно всі види безпідставного збагачення; з іншого – цей вислів міг використовуватися на позначення видового поняття, тобто тих випадків безпідставного збагачення, які не охоплювалися чотирма спеціальними категоріями.

---

¹ Dig. 12.6; CJ. 4.5.

² Dig. 12.4; CJ. 4.6.

³ Dig. 12.5; CJ. 4.7.

⁴ Dig. 12.5; CJ. 4.9.

⁵ Dig. 12.7; CJ. 4.9.

Додержуючись логіки давньоримських юристів, нижче ми розглянемо поняття безпідставності стосовно кожного з видів безпідставного збагачення окремо.

Обсяг зобов'язання. Особа, яка збагатилася без підстави, була зобов'язана повернути не тільки безпосередньо те майно, яке отримала, але також і всі плоди та доходи, одержані від цього майна (за вирахуванням витрат на утримання зазначеного майна)¹. Павло у 17-й книзі Коментарів до Плавція писав: «тому, хто вимагає назад неналежно надане, мають бути повернуті і плоди, і дитина, народжена рабинею, але за вирахуванням здійснених (відповідачем) витрат» (Dig. 12.6.65.5). Окрім того, особа, яка збагатилася, повинна була відшкодувати збитки, пов'язані з погіршенням або зменшенням майна, якщо таке сталося внаслідок її вини. Ризик випадкового (тобто безвинного) знищення чи пошкодження майна покладався на збагачену особу тільки у разі її недобросовісності, натомість в усіх інших випадках такий ризик несла інша (потерпіла) сторона².

Збагачення через помилкову сплату неіснуючого боргу (*condictio indebiti*). Ульпіан у 26-й книзі «Коментарів до едикту» написав: «якщо хтось заплатив неналежно, не знаючи, що він не повинен платити, то шляхом кондикційного позову він може витребувати назад (те, що було сплачено)» (Dig. 12.6.1). Отож, зобов'язання із помилкової сплати неіснуючого боргу виникало за наявності таких умов: 1) відсутність боргу; 2) помилкове припущення, що борг існує; 3) вчинення дій з наміром сплатити борг, який помилково вважався існуючим.

Борг вважається юридично неіснуючим не тільки у разі, коли він узагалі ніколи не існував, але також і у разі, коли він, хоча й існував у минулому, але наразі вже припинився. При цьому борг вважається неіснуючим як тоді, коли він припинився в силу самого права (*ipso jure*), так і тоді, коли він припинився в силу постійної екцепції (*ope exceptionis*).

Борг вважався неіснуючим також у разі, коли особа виконувала зобов'язання, обумовлене відкладальною (суспензивною) умовою, до настання такої умови. Помпоній писав: «якщо внаслідок помилки сплачено борг, поставлений у залежність від певної умови, то сплачено може бути повернуто назад, доки невідомо, чи настане зазначена умова» (Dig. 12.6.16). Проте від умов (*conditio*) необхідно відрізнити строки (*dies*). Так, умова – це обставина, щодо якої невідомо, настане вона чи ні; натомість строк – це обставина, щодо якої точно відомо, що вона настане (щоправда, не завжди відомо, коли саме).

Якщо боржник сплачував борг раніше обумовленого строку, то він не мав права вимагати повернення сплаченого, оскільки навіть до настання строку платежу борг, тим не менше, уважався існуючим. Той же Помпоній далі пояснював: «Якщо борг поставлений у залежність від такої обставини, яка в будь-якому разі настане, то сплаченого не можна вимагати назад; якщо ж було дано в борг під іншою умовою, стосовно якої невідомо, чи настане вона, то сплачено раніше можна вимагати назад» (Dig. 12.6.16).

¹ Dig. 12.6.15; 12.6.65.5; 12.4.7.1.

² Dig. 12.6.32pr.

До випадків неіснування боргу прирівнювалися також випадки, коли боргове відношення існувало, але його елементи були не такими, як видавалися сторонам. Приміром, якщо хтось у рахунок оплати передав одну річ, хоча насправді був зобов'язаний передати іншу; або якщо хтось сплачував належний із нього борг не тій особі, яка насправді була кредитором; або якщо хтось сплачував чужий борг, помилково вважаючи боржником себе. «Неналежне» – це не тільки те, що взагалі не є предметом боргу, але й те, що заборговано одному, а сплачено іншому, або те, що був винен один, а сплатив інший, так наче він сам був боржником» (Dig. 12.6.65.9). Якщо особа сплатила борг у більшому розмірі, аніж повинна була, то різниця також вважалася сплаченою безпідставно і підлягала поверненню шляхом вчинення кондикційного позову (Dig. 12.6.26.5.).

Сплачене на виконання натурального зобов'язання не підлягало поверненню (Dig. 12.6.19), оскільки зобов'язання, байдуже що натуральне, тим не менше, вважалось існуючим.

Другою умовою для виникнення зазначеного зобов'язання, як уже вказувалося, є наявність помилкового припущення стосовно того, що борг існує. Щодо цього слід зробити дві зауваги. По-перше, помилка має бути пробачною – не беруться до уваги помилки, допущені внаслідок грубої неухважності чи крайнього недбалства у веденні справ (Див.: Dig. 22.3.25pr.). По-друге, помилятися мають обидві сторони: і та сторона, що платить, і та, що приймає платіж. Так, з одного боку, якщо особа сплачує борг, чітко усвідомлюючи, що вона не була зобов'язана до цього, то в такому разі, за загальним правилом, презюмується, що вона мала намір обдарувати одержувача (Dig. 12.6.1). З іншого боку, якщо особа приймає платіж, знаючи що вона не має права цього робити, то в такому разі, згідно з римськими уявленнями, така особа вчиняє крадіжку. Ульпіан писав, що фальшивий кредитор, тобто той, хто видає себе за кредитора, вчиняє крадіжку, якщо прийме щось, і гроші не стануть йому належати (Dig. 47.2.43).

Насамкінець, третьою умовою є вчинення конкретних дій з наміром сплатити борг, який помилково вважався існуючим. Важливо підкреслити, що в цьому контексті слово «борг» («*debitum*») не слід розуміти буквально – як обов'язок сплатити грошові кошти. Борг розуміється тут значно ширше – як зобов'язання вчинити на користь іншої особи будь-яку дію майнового характеру. Тож, відповідно, сплата боргу у цьому разі може виявитися не тільки у сплаті грошей, але також і у виконанні робіт, наданні послуг, переданні речей і навіть вчиненні урочистої обіцянки – стипуляції.

У давньоримських першоджерелах також приділяється увага питанню розподілу тягара доказування (*onus probandi*) при вчиненні позову *condictio indebiti*. Так, за загальним правилом, позивач повинен був довести перед судом усі три вищезазначених умови, які необхідні для виникнення зобов'язання. Тобто позивач мав довести і відсутність боргу, і наявність пробачної помилки щодо існування боргу, і факт вчинення на користь відповідача певних дій майнового характеру з метою сплати неіснуючого боргу. Однак із загального правила був виняток. Так, якщо відповідач на початку процесу заперечував факт платежу,

але в подальшому цей факт підтверджувався належними доказами, то в такому разі із позивача знімався обов'язок доводити відсутність боргу; натомість відповідач у такому випадку повинен був довести, що кошти, які він отримав, були передані йому небезпідставно.

Це правило докладно пояснює Павло: «Коли досліджується питання про платіж неналежного, то хто має довести, що борг не існує? Справа стоїть таким чином, що коли особа, про яку говорили, що вона отримала неналежні їй кошти чи речі, заперечує проти цього, а той хто дав їх, підтвердив належними доказами факт платежу, то, поза всяким сумнівом, особа, яка заперечувала отримання коштів, якщо вона хоче бути вислуханою, мусить надати докази того, що вона отримала кошти, які були предметом боргу; бо було б абсурдно, якби той, хто спершу заперечував отримання коштів, а потім був викритий у їх отриманні, вимагав би від супротивника довести, що було сплачено неналежне» (Dig. 22.3.25pr.).

Збагачення внаслідок дій, що були вчинені через припущення майбутніх обставин, які насправді не настали (*condictio causa data causa non secuta*). Коротко зміст цього зобов'язання можна сформулювати так: якщо одна особа вчиняє дії майнового характеру на користь другої особи, припускаючи настання в майбутньому певної обставини, однак це припущення на ділі не справджується, то в такому разі все одержане другою особою вважається безпідставним збагаченням і підлягає поверненню.

Отже, умовами для виникнення цього зобов'язання є такі: 1) припущення щодо настання у майбутньому певної не ганебної обставини; 2) учинення дій, заснованих на цьому припущенні; 3) ненастання обставини, щодо якої припущалося, що вона настане.

Обставина, настання якої припускається, може бути різної природи: це може бути юридичний факт, що не залежить від волі жодної зі сторін, або факт, що залежить від волі однієї чи навіть обох сторін разом. Ця обставина називається каузою (*causa*). Деяко спрощено можна сказати, що кауза в цьому контексті – це мета, із якою особа вчиняє ту або іншу дію. Проте в деяких випадках, кауза – це не стільки сама мета, скільки фактична обставина, існування якої уможливорює мету.

У Дигестах можемо знайти такі приклади. Одна сторона сплачує іншій грошові кошти, щоб та не зверталася до суду¹. У такий спосіб перша сторона прагне залагодити існуючий спір і уникнути судової тяганини. У даному випадку каузою, або метою платежу було незвернення другої сторони до суду. Якщо ж друга сторона все ж порушить судове провадження, то це означатиме, що кауза не справдилася, і сплачені кошти підлягають поверненню на підставі кондикційного позову. Подібним чином, одна особа може дати іншій особі кошти, щоб та придбала раба і відпустила його на волю², або навпаки, щоб не відпускала раба³. Інший приклад: особа складає і передає іншій боргову розписку, розрахо-

¹ Див.: Dig. 12.4.3pr.

² Див.: Dig. 12.4.5.2.

³ Див.: Dig. 12.4.3.1.

вуючи на отримання коштів, однак друга сторона коштів так і не надає¹. Якщо жінка передавала придане (*dos*) до укладення шлюбу, то в разі, якщо шлюб у подальшому не відбувся, придане також підлягало поверненню як безпідставно набуте шляхом вчинення позову *condictio causa data causa non secuta*². Якщо хтось учиняв дарування на випадок смерті, то дарунок підлягав поверненню у разі, коли дарувальник переживав обдаровуваного або рятувався від загрози, що в момент дарування нависала над його життям³. У цьому останньому випадку каузою виступає смерть дарувальника. Однак очевидно, що смерть – це не мета, з якою вчинялося дарування, а скоріше обставина, яка уможливорює мету дарування. Бо, як пояснює мету дарування на випадок смерті Марціан у 9-й книзі «Інституцій», «дарування на випадок смерті має місце тоді, коли хтось більше хоче сам володіти (дарунком), аніж (щоб володів ним) той, кому він дарує, але (все ж) більше (хоче, щоб ним володів) той, кому він дарує, аніж (щоб його успадкував) спадкоємець» (Dig. 39.6.1).

Той факт, що певна дія вчиняється з огляду на припущення майбутньої каузи, має бути прямо вираженим, або слідувати із обставин вчинення цієї дії. Тому якщо хтось дарує іншому майно, сподіваючись в майбутньому на якусь послугу з боку останнього, то це сподівання не може становити собою каузу в тому сенсі, про який ідеться, адже це сподівання не було відомим для обдаровуваного.

Також слід сказати, що каузою не може бути ганебна обставина. У протилежному разі підлягають застосуванню правила не про *condictio causa data causa non secuta*, а правила про безпідставне збагачення через ганебну підставу (*condictio ob turpem causam*)⁴.

Дії, засновані на припущенні майбутньої обставини, можуть бути різноманітними, так само як і при *condictio indebiti*. Зокрема, це може бути передання речі у власність, сплата коштів, передання приданого, видача розписки тощо. Проте в будь-якому разі такі дії повинні призводити до збагачення протилежної сторони.

Стосовно ненастання обставини, щодо якої припускалося, що вона настане, то слід зауважити, що для виникнення зобов'язання не має значення із яких саме причин обставина не настала. Так, обставина може не настати випадково (як наприклад, смерть дарувальника у казусі із даруванням на випадок смерті) або внаслідок вини одержувача (скажімо, якщо той, хто отримав кошти для того, аби відпустити раба, не вчиняє обумовленого). Більше того, особа має право на повернення сплаченого навіть у тому разі, коли вона, сплативши для досягнення певної мети, у подальшому передумала і більше не бажає досягнення цієї мети. Так, наприклад, «якщо хтось, давши Тіцію 10, щоб той придбав раба і відпустив його на волю, потім передумає, і раба ще не придбано, то зміна намірів надасть

---

¹ CJ. 4.9.4.

² Див.: Dig. 12.4.7.1

³ Dig.: 39.6.35.3.

⁴ Див. про це нижче.

кондицію, якщо він повідомить Тіція, щоб той не зазнав збитків, учинивши купівлю» (Dig. 12.4.5.2).

Для задоволення позову *condictio causa data causa non secuta* позивач повинен був довести, що він вчинив дії майнового характеру на користь відповідача, припускаючи при цьому настання у майбутньому певної обставини (тобто він повинен був довести дві із трьох вищеназваних передумов квазіконтрактного зобов'язання). Натомість відповідач, аби уникнути стягнення, мав довести, що обставина, із припущення настання якої виходив позивач, – настала, або наразі ще неясно, настане вона чи ні.

Збагачення через ганебну підставу (*condictio ob turpem causam*). Особливість цього виду зобов'язань полягає в тому, що збагачення тут, точно кажучи, не є зовсім безпідставним – воно має під собою певну підставу, але ця підстава є ганебною (*turpem*) для того, хто збагачується. Іншими словами, особа отримує певне майно для того, аби вчинити в майбутньому якусь безчесну дію (*causa futura inhonesta*). У такому разі, незалежно від того, вчинить вона цю дію, чи ні, отримане підлягає поверненню. Однак якщо ганьба мається не тільки на стороні того, хто дає, але й на стороні того, хто приймає, то передане не підлягає поверненню.

Павло у 10-й книзі «Коментарів до Сабіна» описує це правило так: «Усе, що дається, дається або для якогось діла, або на якійсь підставі – ганебній чи порядній; ганебною підстава може бути або для того, хто дає, але не для того, хто одержує, або тільки для того, хто одержує, але не для того, хто дає, або для обох сторін разом. Отож те, що надано для порядної справи, може бути витребувано назад, якщо справа, для якої давалося, не настала. Якщо ж було надано для справи, що ганьбить одержувача, то надане може бути витребувано назад, навіть якщо справу було зроблено» (Dig. 12.5.1).

Ганьба мається тільки на стороні одержувача, зокрема, у тих випадках, коли він отримує кошти для того, щоб вчинити те, що він і так зобов'язаний був вчинити, або отримує кошти для того, щоб не робити того, що й так йому заборонено. У Дигестах знаходимо такі приклади: особа вчиняє майнове надання на користь іншої, щоб та не скоїла святотатства, крадіжки чи вбивства, або щоб вона повернула власникові річ, передану ним на зберігання, або щоб повернула документи (до чого вона й так, в силу закону, зобов'язана) (Dig. 12.5.2).

Якщо ж хтось дає хабар судді за неправосудне рішення, то в такому разі ганьба мається на стороні обох, і переданого не можна вимагати назад (Dig. 12.5.3). Між юристами, однак, виник спір щодо того, як бути, коли хтось дає хабар судді, аби той ухвалив правосудне рішення, тобто коли сторона дає хабар у справі, яка й так згідно з правом мала б бути вирішена на користь цієї сторони. Одні вважали, що «спонукати» таким чином суддю до ухвалення рішення, яке він і так зобов'язаний ухвалити, – не ганебно для того, хто «спонукає», а ганьбить тільки суддю. Натомість інші наполягали, що хабар – це завжди

злочин (Dig. 12.5.2.2). Зрештою, ця друга точка зору переважила і знайшла закріплення в Кодексі Юстиніана¹.

Неоднозначні судження викликала також ситуація, коли хтось платив кошти публічній жінці. Спершу вважалося, що цей факт ганьбить обох, але пізніше юристи стали вважати, що цей факт ганьбить тільки того, хто платить. У цілому, однак, висновок залишився тим самим: сплачене не підлягає поверненню. Щоправда, аргумент Ульпіана не до кінця зрозумілий: «Те, що дається публічній жінці, не може бути витребувано назад, як про це пишуть Лабеон і Марцел, але на іншому ґрунті: не тому, що мають місце ганебні дії обох, а (бо є ганебна дія) тільки того, хто платить: хоч вона і чинить ганебно, будучи публічною жінкою, але приймає платіж не ганебно, раз вона публічна жінка» (Dig. 12.5.4.3).

Збагачення через незаконну підставу (*condictio ob iniustam causam*). Цей різновид зобов'язань із безпідставного збагачення значною мірою схожий на попередній. Його особливістю є те, що збагачення тут має під собою певну підставу, але ця підстава є незаконною (*iniustam*). «Те, що опинилося в когось з незаконних підстав (*quod ex iniusta causa*), може бути витребувано шляхом кондикції» (Dig. 12.5.6), – писав Ульпіан.

Власне кажучи, точно розрізнити, в яких випадках підстава є ганебною (*turpem*), а в яких – незаконною (*iniustam*), не так просто. Тож юристи класичної доби взагалі не розмежовували цих понять. Відповідний розподіл було введено тільки Юстиніаном.

Ю. Барон вважає, що під категорію «незаконних підстав» (*iniustam causam*) підпадали «делікти і несхвалювані законом правочини» [2, с. 713]. У першоджерелах знаходимо такі приклади незаконних підстав: грошові кошти передаються за ступуляцією, вчиненою під впливом насильства (Dig. 12.5.7); один із подружжя дарує щось іншому² (Dig. 24.1.5.18); особа сплачує іншій кошти внаслідок програшу в забороненій азартній грі (CJ. 3.43); боржник сплачує проценти на позичені кошти у розмірі, що перевищує дозволений максимум (CJ. 4.32.18) та ін.

Дещо осторонь стоїть кондикційний позов із крадіжки (*condictio furtiva*). Йому присвячено окремий титул – титул 1 книги 13 Дигестів (*De condictione furtiva*). Як відомо, у разі крадіжки потерпілий мав право пред'явити до крадія штрафний позов із крадіжки (*actio furti*). Предметом цього позову була сплата потерпілому подвійного або четверного розміру вартості викраденого (залежно від того, чи був крадій спійманий «на гарячому»). Одночасно з цим позовом потерпілий міг пред'явити віндикаційний позов (якщо річ іще залишалась у володінні злодія), або кондикційний позов про відшкодування вартості викраденої речі (якщо річ вибула із володіння злодія або взагалі припинила існування).

¹ CJ. 7.49.1.

² Як відомо, у Давньому Римі одному із подружжя було заборонено дарувати щось іншому із подружжя, оскільки вважалося, що в противному разі шлюби могли б укладатися із корисливих мотивів. Див.: Dig. 24.1.1.

Таким чином, крадій розглядався у цьому контексті як особа, яка без належної правової підстави збагатилася за рахунок майна іншої особи. Проте кондикційне зобов'язання із крадіжки мало вкрай важливу особливість. Так, згідно з римським принципом «крадій завжди у простроченні» (*semper enim moram fur facere videtur*), а це означає, що крадій відповідає навіть за випадкове знищення чи пошкодження викраденої речі. Тож якщо викрадена річ, перебуваючи у володінні крадія, загинула через випадкові обставини, крадій не звільнявся від обов'язку відшкодувати її вартість¹.

Інші випадки збагачення без підстави (*sine causa*). Ця остання група випадків безпідставного збагачення була утворена за залишковим принципом – до неї увійшли усі ті випадки, які не підпадали під жодну із чотирьох спеціально виокремлених категорій безпідставного збагачення. У деяких із цих випадків збагачення від самого початку було безпідставним, а в інших – збагачення спершу спиралося на певну підставу, яка, однак, у подальшому перестала існувати (Dig. 12.7.1.2; 12.7.4).

У першоджерелах наведено такі приклади збагачення *sine causa* у вузькому розумінні. Жінка із наміром взяти шлюб зі своїм дядьком передає майно як придане (Dig. 12.7.5). Вище було вказано, що якщо особа передає придане до укладення шлюбу, а шлюб у подальшому не укладається, то передане підлягає поверненню на підставі правил про збагачення внаслідок дій, що були вчинені через припущення майбутніх обставин, які насправді не настали (*condictio causa data causa non secuta*). Однак у даному випадку ситуація дещо інша, адже шлюби між племінницею та дядьком у Римі були заборонені, а, отже, уже в момент передання майна особа напевне усвідомлювала, що кауза цього передання не здійсниться. Інші приклади: після припинення зобов'язання у кредитора залишалась боргова розписка (CJ. 4.9.2); після належного виконання зобов'язання у кредитора залишився завдаток (Dig. 19.1.11.6); особа отримала від іншої компенсацію за втрату її речі, а після того річ була знайдена власником (Dig. 12.7.2) та ін.

Висновки. Юристами Давнього Риму було відкрито вкрай важливу юридичну максиму: ніхто не повинен збагачуватися за рахунок іншого, якщо тільки до того немає належної правової підстави. Ця максима проста, як аксіома Евклідової геометрії, але й настільки ж грандіозна за широтою своїх практичних імплікацій. Керовані цією максимою, давньоримські юристи у притаманній їм казуїстичній манері поступово витворили окремий інститут квазіконтрактних зобов'язань із внутрішньою систематикою і розлогим набором логічно впорядкованих положень. Звернення до римської спадщини не тільки дозволяє прояснити зміст сучасних норм про безпідставне збагачення, але й дає плідний матеріал для рефлексії над шляхами покращення чинного зобов'язального права.

¹ Див.: Dig. 13.1.8pr; 13.1.20.

Список літератури:

1. Thomas J. A. C. Textbook of Roman Law. Amsterdam, New York, Oxford: North-Holland, 1976. xix, 562 p.
2. Барон Ю. Система римского гражданского права: в 6 кн. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2005. 1102 с.
3. Виндшейд Б. Об обязательствах по римскому праву. Санкт-Петербург: Тип. А. Думашевского, 1875. 603 с.
4. Дербург Г. Обязательственное право / под ред. П. Соколовского. 3-е изд. Москва: Печатня А. И. Снегиревой, 1911. XVI, 396 с.
5. Zimmermann R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town, Wetton and Johannesburg: Juta & Co, Ltd, 1990. 1241 p.
6. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение: в 2 т. Москва: Междунар. отношения, 1998. Т. 2. 512 с.
7. Пучкова Г. В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, за римським приватним правом та їх рецепція у цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2007. 198 с.

References:

1. Thomas, J. A. C. (1976). Textbook of Roman Law. Amsterdam, New York, Oxford: North-Holland.
2. Baron, Yu. (2005). Systema rymaskoho hrazhdanskoho prava: in 6 volumes. Saint-Petersburg: Yurydycheskyy tsentr Press [in Russian].
3. Windscheid, B. (1875) Ob obyazatelstvakh po rymскому pravu. Saint-Petersburg: Тип. А. Dumashevskoho [in Russian].
4. Dernburg, H. (1911). Obiazatelstvennoe pravo / ed. P. Sokolovskiy. 3rd ed. Moscow: Pechatnia A. Y. Snehirevoi [in Russian].
5. Zimmermann, R. (1990), The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town, Wetton and Johannesburg: Juta & Co, Ltd.
6. Zweigert, K., Kötz, H. (1998). Vvedeniye v sravnytelnoe pravovedeniye: in 2 vol. Moscow: Mezhdunar. otnosheniya [in Russian].
7. Puchkova, H.V. (2007). Zoboviazannia, shcho vynykaiut vnaslidok bezpidstavnoho zbahachenniia, za rymським pryvatnym pravom ta yikh retseptsiia u tsyvilnomu pravi Ukrainy. *Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].

Karnaikh B. P., PhD in Law, Teaching Assistant of Department of Civil Law No. 1, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: karnaikh.bogdan@gmail.com ; ORCID 0000-0003-1968-3051

Unjust Enrichment in The Law Of Ancient Rome

The article addresses unjust enrichment in the law of Ancient Rome. The conclusion is made, that in the classic Roman law there was no general claim based on the fact of unjust enrichment. Instead there were a number of model situations in which the acquisition of assets was considered not to have any legal justification. In those specified model situations the obligation to return what was obtained arose. Those situations are: payment of a debt that in fact does not exist (condictio indebiti); handing something over for a future purpose that subsequently does not come to life (condictio causa data causa non secuta); handing something over for a future dishonorable purpose (condictio ob turpem causam); and handing something over for a future illegitimate purpose (condictio ob iniustam causam). Special attention is also paid to the obligation arising out of a theft which was construed in Ancient Rome much wider than nowadays.

All of the above mentioned model situations are analyzed in detail. Regarding each one of them the following aspects are being studied: the preconditions for arising of the obligation; subject matter of the obligation; the scope of the duties and liability of the person which have been enriched.

Keywords: condictio; unjust enrichment; quasi-contracts; obligation.

Надійшла до редколегії 01.08.2017 р.